

УДК 340.123 (477)

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Гойдало І.В., аспірант
кафедри теорії та історії держави і права
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано історіографію існуючих досліджень формування і розвитку державно-правових поглядів М. Грушевського у дорадянський (1890–1917 р.р.), радянський (1918–1990 р.р.) та пострадянський (1991–2015 р.р.) періоди.

Ключові слова: М. Грушевський, державно-правові погляди, історіографія, джерела.

В статье проанализировано историографию существующих исследований формирования и развития государственно-правовых взглядов М. Грушевского в досоветский (1890–1917 г.г.), советский (1918–1990 г.г.) и постсоветский (1991–2015 г.г.) периоды.

Ключевые слова: М. Грушевский, государственно-правовые взгляды, историография, источники.

Hodailo I.V. HISTORIOGRAPHY RESEARCH STATE AND LEGAL VIEWS OF MICHAEL HRUSHEVSKY

The article analyzes historiography of present studies of formation and development of M. Grushevskiy's state and legal views in pre-soviet (1890–1917), soviet (1918–1990) and post-soviet (1991–2015) periods.

Key words: M. Hrushevsky, state and legal views, historiography, sources.

Постановка проблеми. Академік Д. Лихачев у «Листі про добре і прекрасне» вказував, що «пам'ять і знання минулого наповнюють світ, роблять його більш цікавим, значущим та одухотвореним. Якщо ви не бачите за навколишнім вас світом його минулого, він для вас порожній» [27, с. 15]. Уважний аналіз історіографії теми нашого кандидатського дослідження «Державно-правові погляди Михайла Грушевського» свідчить про існуюче багатоманіття підходів та інтерпретацій учених окресленої наукової проблеми. Ця складна і багатогранна тема так чи інакше була відображена багатьма авторами в різних контекстах. Разом із тим, власне, державно-правові погляди М. Грушевського в триваючому жвавому науковому дискурсі залишаються все ще малодослідженими, зокрема в історико-правовій науці.

Ступінь розробленості проблеми. Особливості формування, становлення та розвитку державно-правових поглядів М. Грушевського є предметом фундаментальних досліджень багатьох учених, серед них: Д. Бочарніков, Л. Винар, В. Гоцуляк, А. Захарчук, В. Кампо, О. Копиленко, Г. Корольов, О. Купчинський, В. Масненко, Р. Огірко, Л. Онишкевич, Р. Пиріг, Б. Райковський, В. Румянцев, В. Шевчук та ін.

Виклад основних положень. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) нині добре відомий в Україні та за її межами як видатний вчений-енциклопедист, історик, філософ, громадсько-політичний діяч, один із лідерів українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. Наукова спадщина М. Грушевського загалом складає близько 2 000 друкованих праць, що без сумніву збагатили європейську та вітчизняну науку [8, с. 837]. Його життєва позиція, суспільно-політичні та філософські погляди, ідеї та здобутки особливо протягом останніх років привертають пильну увагу філософів, істориків, педагогів, філологів, політологів, соціологів та правників. Як влучно зазначив сучасний український історик та дослідник життя і діяльності М. Грушевського Р. Пиріг: «... після проголошення незалежності України жоден із визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не зміг би зрівнятися з

М. Грушевським за темпами і масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище» [26, с. 89].

Державно-правові погляди М. Грушевського склали одну з концепцій, що сприяли процесу формування України як незалежної і суверенної національної держави.

Попри все, багатий науковий доробок М. Грушевського у політико-правовій сфері досі не був предметом спеціального, комплексного дослідження з позицій сучасної історико-правової науки. Звісно, окремі складові державно-правового дискурсу видатного вітчизняного дослідника іноді фрагментарно, побіжно відображені у значній кількості філософських, історичних, політичних та правових праць, в основному, українських вчених.

У нашому дослідженні виокремлено три періоди формування наукової бази щодо державно-правових поглядів великого українця, які умовно поділено на: дорадянський (1890–1917 р.р.), радянський (1918–1990 р.р.) та пострадянський (1991–2015 р.р.). Причому кожен із наведених періодів характеризується певними особливостями інтерпретації значної наукової спадщини вченого.

Перший блок наукових праць, присвячених державно-правовим поглядам М. Грушевського, є надзвичайно цікавим для спеціального, історико-правового аналізу. Важливо, що одночасно зі здійсненням плідної наукової діяльності М. Грушевський чимало часу присвячував й активній громадсько-політичній діяльності. Цей чинник суттєво вплинув на формування його цілісної, обґрунтованої патріотичної позиції, наукового і національного світогляду. Згодом ця обставина безпосередньо позначилася на розвитку його державно-правових поглядів, обґрунтованих і викладених у численних працях.

Зауважимо, що зростання інтересу до наукових доробків М. Грушевського помітно уже після його публікації перших томів «Історії України–Руси». До речі, першим науковий аналіз цієї праці здійснив учень М. Грушевського М. Кордуба. Молодий рецензент вступив у публічну полеміку зі своїм учителем щодо сутності міграційних процесів у центрально- та східноєвро-



пейських теренах. Водночас він відзначив, що у праці недостатньо уваги приділено проблемі виникнення і формування правових відносин у житті східнослов'янських племен. Разом із тим М. Кордуба підтримав погляди свого вчителя щодо авторської характеристики початків давньоруської державності та відзначив його чітку науково аргументовану, проукраїнську антинорманську позицію [17, с. 67].

Вихід у світ праці М. Грушевського «Ілюстрована історія України» ознаменувався загальним її позитивним схваленням у наукових колах через послідовне проведення через увесь текст тези про тяглість, нерозривність українського історичного процесу від періоду раннього Середньовіччя до початку ХХ ст. [33]. Так, значно ґрунтовніше, на думку прискіпливих оглядачів, у книзі виписано давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні, що мають доволі тривалу традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу матеріалу позначені й ті проблеми, до розробки яких безпосередньо доклався учений. Серед останніх рецензенти одностайно називали історію козаччини. Водночас характеристика економічного, правового та суспільного життя українського народу, особливо доби Гетьманщини, представлена дещо схематично [36, с. 166].

Разом із тим доволі критично оцінював історико-правові погляди М. Грушевського у своїх працях Л. Онишкевич. Дотримуючись марксистсько-ленінських поглядів, він скептично сприймав державницькі ідеї та правові погляди М. Грушевського, викладені в «Історії України-Руси», вважаючи, що в них деталізується націонал-демократична концепція «безбуржуазності» українського народу, та підкреслював їхню залежність від «формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права» [25, с. 105]. Незважаючи на критичний аналіз державницької концепції М. Грушевського, автор справедливо наголошував на значному впливі його ідей, передусім, на формування і становлення української політико-правової думки першої половини ХХ ст.

Деякі з польських дослідників через свої шовіністичні погляди критично оцінювали наукові праці М. Грушевського на історико-правову тематику, з огляду на беззастережне відстоювання ними ідеї про необхідність безальтернативного обов'язкового включення західноукраїнських земель до складу тогочасної Польщі [42, с. 12–46]. Так, у праці польського історика Ч. Франкевича «Історичні погляди проф. М. Грушевського» з точки зору відстоювання польських, національних, часом імперських інтересів наголошувалося на неприпустимості вживання поняття «українці» в часи існування Київської Русі. До того ж, критикувалися погляди українського історика на гостру проблему формування і становлення козаччини та її героїзації [41].

Сучасний український дослідник творчої спадщини М. Грушевського В. Тельвак зауважує, що у дискусіях революційного періоду (1917–1918 р.р.) «на сторінках галицької періодики вже традиційно критикували русофільство М. Грушевського, його автономістсько-федералістські

орієнтації, наївні, як зазначалося, сподівання на реформування і демократизацію Росії та мирне співжиття в оновленій імперії всіх народів. Наголошувалося на утопічності цих поглядів, їхній залежності від традиційних народницьких костомарівсько-драгоманівських ідеалів» [36, с. 206].

В історіографії аналізованого періоду міститься незначна кількість незаангажованих, об'єктивних, ґрунтовних наукових оцінок та характеристик, які були дані науковцями щодо державно-правових поглядів М. Грушевського. Вочевидь суспільно-політичні та правові погляди М. Грушевського отримували серед російських та деяких європейських учених переважно негативні оцінки, адже вони не сприймали принципове відстоювання ученим національних інтересів у розвитку та побудові України, як самостійної демократичної держави. Натомість у колі патріотичних українських науковців ідеї М. Грушевського про історичну національну самобутність українців та необхідність побудови незалежної української держави здебільшого були зрозумілими і гаряче підтримувалися.

Згодом, після поразки національно-визвольної боротьби 1917–1921 р.р. усю наступну накопичену історіографію можна поділити на два види – радянську та закордонну.

Звісно, у радянській історіографії не проводилися дослідження наукової спадщини та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського у зв'язку з категоричним несприйняттям радянським режимом його ідей, які розцінювалися більшовиками як «буржуазно-націоналістичні», однак є декілька досить ґрунтовних праць, що виокремлюють цікаву інтерпретаційну парадигму. Радянський історик та архівіст М. Рубач у своєму дослідженні зазначив, що у центрі політичних та правових поглядів М. Грушевського перебувала Українська держава та «концентрація всіх національних сил та всіх частин української території» [30]. З огляду на демонстрацію таких поглядів, учений безапеляційно звинувачувався у прихильності до «українського буржуазного націоналізму». Інший радянський історик Ф. Шевченко у статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» [39] розглянув причини повернення М. Грушевського до УСРР. Виділяв серед спонукальних чинників реміграції: ідейно-політичні, науково-організаційні, морально-психологічні, матеріальні. При цьому, зрозуміло, наголос автор, виходячи з компартійних, класових положень, робив на домінуванні мотивів саме першої групи.

Переконані, що оцінки державно-правових поглядів М. Грушевського в координатах деформованої і заангажованої радянської класової та компартійної науки перебували у прямій залежності від політичної кон'юнктури, пануючої в суспільстві комуністичної ідеології тощо. Зрозуміло, що у радянських виданнях 1940–1991 р.р. лише одиничні публікації були пов'язані з ім'ям М. Грушевського, однак щораз наголошувалося на «національно-буржуазних» та «контрреволюційних» поглядах історика. Наукова спадщина М. Грушевського в радянській науці неухильно і систематично піддавалася ідеологічному тавруванню, замовчуванню. Відтак об'єктивні, ґрунтовні дослідження галузі грушевськознавства¹ здійснювалися виключно зацікавленими, талановитими представниками численної української діаспори.

Уже за умов настання незалежної Української держави (1991 р.) питання суті і змісту державно-

¹ Грушевськознавство – це окрема міждисциплінарна наука, що займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості М. Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені М. видатному ученому та його добі [3, с. 17].

правових поглядів М. Грушевського частково висвітлювалися під час проведення низки наукових конференцій. Так, на міжнародній ювілейній конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження М. Грушевського (Львів, 1994 р.) В. Кампо у своєму науковому повідомленні «Ідеї конституціоналізму в творчій спадщині Михайла Грушевського» [12, с. 59–59] відзначив, що науково-публіцистична і громадсько-політична діяльність М. Грушевського охоплює широке коло правових питань, у тому числі й конституційного права. Дослідник наголосив на важливості проведення глибоких наукових досліджень демократичних поглядів першого Президента Української Народної Республіки та зазначив, що для вітчизняної конституційно-правової науки його спадщина – «це ще незвіданий пласт багатих духовних покладів, які необхідно зробити надбанням народу» [12, с. 58–59]. Р. Огірко у виступі «Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках» обмежився лише розглядом джерел виникнення автономістично-федералістичної концепції М. Грушевського в контексті домінуючих у кінці XIX ст. й на початку XX ст. поглядів на національну державність, а також спроби її реалізації у період української революції 1917 р. [24, с. 60]. У перебігу названої конференції деякі аспекти державно-правових поглядів М. Грушевського було розглянуто В. Стойком «Михайло Грушевський як державний діяч України (на досвіді його діяльності у Центральній Раді)»; Г. Смолиним «Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні» [35, с. 67–70]; О. Купчинським «Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича)» [19, с. 137–143]; М. Камінським «Погляди Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI–XVII століттях» [11, с. 144–154].

Про особливості розроблення М. Грушевським та характеристику пакету законодавчих актів «Положення про організацію та проведення виборів до «територіальних зборів» та пропонувану систему виборів, які «логічно вписувалися б в історію і традиції України та її народу», розповіли у своїй статті Р. Райковський, Ю. Донченко та С. Смолянников [28].

Питання досліджень державно-правових поглядів видатного українця розглядалися під час проведення тематичних конференцій [23], присвячених 130-річчю від дня народження М. Грушевського («Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист» [6]), 140-й річниці від дня народження М. Грушевського («Грушевський М.С. – визначний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 р.р.» (28 вересня 2006 р., Київ–Вінниця–Кам'янець-Подільський–Бар) [7], «М.С. Грушевський – визнаний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР», громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 р.р.» (30 вересня 2006 р., м. Миколаїв) [5] та ін.

Політико-правові погляди М. Грушевського докладно проаналізовано у статтях О. Копиленка [13–16]. Крім того, розвиток ідеї соборності України у спадщині М. Грушевського в історіографічному та політичному аспектах розглянуто у збірнику наукових статей за ред. О. Реєнта «Україна соборна» [13].

В. Шевчук у своїй статті висвітлює дослідницьку діяльність М. Грушевського суто як історика держави та права Київської Русі. Автор публікації наголошує, що для того, щоб правильно оцінювати дослідницьку діяльність М. Грушевського «як історика Давньоруської держави та права і визначити його місце в історії вивчення означеної проблематики, важливо усвідомлювати весь спектр проблем, дискутованих історичною та історико-правовою наукою на момент появи перших публікацій дослідника». В. Шевчук безпідставно вважає, що найбільш контроверсійними на той час були певні комплекси проблем, а саме роль Скандинавії (варягів) у становленні Давньоруської держави, її політичної культури та правової системи; міри впливу візантійської традиції на всіх рівнях державно-правового життя в якнайширшому історико-культурному контексті, починаючи ще від язичницького періоду; християнської релігії в розвитку Київської Русі як державно-правового організму і впливу поступового прийняття нової системи вірувань на суспільні трансформації, що повинні бути обов'язково враховані видатним українським ученим [40, с. 55].

Окремі питання конституційного права та процесу у поглядах М. Грушевського досліджували: М. Киян «Історичний досвід конституційних засад становлення правової держави в Україні»; П. Гай-Нижчик «Конституційний процес в Україні за Центральної Ради: від автономії до державності (червень 1917 – січень 1918 р.р.)».

А. Рогожич та В. Румянцев досліджували концепцію федералізму М. Грушевського [29], крім того, останній розглянув питання, пов'язані з четвертим універсалом Центральної Ради [32], діяльністю М. Грушевського як українського державного діяча, відтак із повною підставою називає його «світочем української державності» [31].

Протягом двох останніх десятиліть проблемні питання державно-правових ідей М. Грушевського регулярно відображалися у статтях Н. Білої, В. Будз, І. Діптана, Н. Захарчишина, О. Карамазіна, Г. Корольова, Р. Пирога та ін.

До того ж, ідейна спадщина та державотворча діяльність М. Грушевського висвітлена у статтях В. Верстюк, О. Дем'янюк, А. Захарчук, Ю. Зінкевич, Л. Дещинського, В. Капелюшного, В. Мудрич-Ванган, В. Сергійчука, які намагалися визначити справжню роль та місце М. Грушевського в діяльності Центральної Ради.

У 1998 р. М. Вегашем було видано стислу розвідку «Михайло Грушевський: деякі аспекти наукової та політичної діяльності». У ній тезово простежено еволюцію політико-правових поглядів М. Грушевського на автономію, федералізацію в складі Росії та проголошення незалежності України. Значну увагу автором приділено аналізу його оригінальної концепції українського державотворення. Крім того, В. Масененко розглядав процес розвитку історичної концепції М. Грушевського від початку Першої світової війни до початку 30-х XX ст. та простежив, як під впливом його власного та суспільно-державотворчого досвіду змінювалося змістове наповнення конкретних історичних досліджень [22].

Варто відзначити, що основні державно-правові ідеї М. Грушевського обов'язково висвітлюються на сторінках сучасних навчальних видань із загальної історії [2] та історії держави та права [9].

Враховуючи значний спектр наявних і уже схарактеризованих нами різноманітних науко-



вих праць, особливої уваги заслуговують дисертаційні праці, присвячені окремим аспектам його багатогранної творчості.

Так, В. Гоцуляк [4] приділив значну увагу вивченню історіософії, методології його історичних та історіографічних концепцій у нерозривному зв'язку з органічною належністю вченого до національно-державницького напрямку в українській історіографії. Розробка теоретичних проблем історіографії у працях М. Грушевського описана у дисертаційному дослідженні В. Тельвака [37]. Разом із тим становлення та розвиток політичного світогляду, спроби реалізації федералістичної концепції та зміни автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського вивчав Г. Корольов [18]. Ю. Манелюк здійснив комплексне вивчення змісту форми держави, передумов та факторів, які вплинули на трансформацію поглядів М. Грушевського на федералістичне майбутнє України [21].

У дисертаційних дослідженнях із правової тематики питання державно-правових поглядів М. Грушевського розглядалися лише в окремих аспектах. Так, І. Луцький зазначає, що ідеям справедливості значну увагу приділено у спадщині видатних українських мислителів, у тому числі М. Грушевського. [20, с. 9]. Предметом дисертаційного дослідження Д. Бочарнікова стало виникнення та систематизація поглядів М. Грушевського щодо суспільного і державно-го ладу Київської Русі [1].

Досліджуючи питання українського державотворення періоду Центральної Ради та його впливу на державотворчі процеси в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., А. Захарчук зазначає, що уже на межі ХІХ–ХХ ст. українська державницька ідея вступила у фазу нового теоретичного й практичного розвитку (концепції Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, І. Франка, Ю. Бачинського та ін.) [10, с. 16].

Аналізуючи погляди українських та російських юристів-міжнародників на ідею державного суверенітету ХVІІ – початку ХХ ст., О. Сіваш зупиняється й на відображенні основних концепцій майбутнього України у вченні про суверенітет М. Грушевського [34].

Висновки. Зважаючи на активізацію зусиль вітчизняних та зарубіжних науковців у численних дослідженнях життєдіяльності та багатой наукової спадщини М. Грушевського, можна стверджувати, що закладено лише певну та надійну основу для проведення подальшого всебічного та систематичного вивчення його державно-правових поглядів. Таким чином, на часі проведення комплексного та спеціального дослідження діяльності та наукової спадщини М. Грушевського, насамперед, у контексті історико-правового аналізу формування, становлення та розвитку усієї палітри його державно-правових поглядів, концепцій та ідей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочарніков Д. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. Бочарніков; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 16 с.
2. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський): навч. посіб. / В. Ващенко; ред.: В. Підгаєцький; Дніпропетр. держ. ун-т. – Д.: ДДУ, 1998. – 140 с.
3. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, том 5. – К.: Видавництво ім. О. Теліги. – 1998. – 216 с.

4. Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-і р.р. ХІХ – початок ХХ ст.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В. Гоцуляк; Дніпропетр. держ. ун-т. – Д. – 1999. – 32 с.

5. Грушевський М.С. – визначний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 р.р.: матеріали наук-практ. конф., 30 вересня 2006 р., присвяч. 140-й річниці від дня народж. М.С. Грушевського / ред.: В. Шкварець; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, Миколаїв. навч.-наук. ін-т. – Миколаїв, 2006. – 152 с.

6. Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, учений, публіцист: матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж. М.С. Грушевського / ред.: А. Слюсаренко; Київ. ун-т Т. Шевченка. – К.: Редакц.-видав. н. центр «Київ. ун-т», 1998. – 85 с.

7. Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, учений, публіцист: матеріали ІІ регіон. наук.-практ. конф., 28 вересня 2006 р., Київ–Вінниця–Кам'янець–Подільський–Бар / ред.: І. Гирич; Вінниц. облдержадмін., Вінниц. облрада, Ін-т історії України НАН України, Ін-т укр. археології і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – К.: Кн.-Вега, 2006. – 232 с.

8. Грушевський М.С. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України; Ін-т держави та права ім. В.М. Корецького; редкол.: Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін.. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.

9. Гуз А. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі: навч. посіб. / А. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – 69 с.

10. Захарчук А. Політико-правові аспекти державотворення періоду Центральної Ради: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А. Захарчук; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 36 с.

11. Камінський М. Погляди Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в ХVІ–ХVІІ століттях / М. Камінський // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994). – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 144–154.

12. Кампо В. Ідеї конституціоналізму в творчій спадщині Михайла Грушевського / В. Кампо // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994) / Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 58–60.

13. Капиленко А. Набросок к политическому портрету Михайла Грушевського // Государство и право. – 1992. – № 4. – С. 116–122.

14. Копиленко О. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – 182 с.

15. Копиленко О. М.С. Грушевський та деякі проблеми розбудови Української держави / О. Копиленко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 28–37.

16. Копиленко О. Я був і зостанусь федералістом (державно-правові погляди М. Грушевського) // Радянське право. – 1991. – № 6. – С. 28–37.

17. Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1. До початку ХІ ст. у Львові, 1898 / Мирон Кордуба // Věstník Slovanských Starožytosti. Vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63–67.

18. Корольов Г. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Корольов; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 19 с.

19. Купчинський О. Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича) / О. Купчинський // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994) / Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 137–144.

20. Луцький І. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / І. Луцький; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 17 с.

21. Манелюк Ю. Ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Ю. Манелюк; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2007. – 19 с.
22. Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. Масненко; Ін-т. політ. та етнонац. дослідж. НАН України. – К.; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.
23. Михайло Грушевський і український історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевського, Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 275 с.
24. Огірко Р. Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках / Р. Огірко // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994) / Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 60–67.
25. Окіншевич Л. Націонал-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського / Л. Окіншевич // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 93–109.
26. Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення / Р. Пиріг // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: збірник наукових праць. – К. 2006. – Вип. 32. – 482 с.
27. Письма о добром и прекрасном / сост., общ. ред. Г. Дубровской. – М.: Дет. лит., 1985. – 207 с.
28. Райковський Б. Михайло Грушевський – засновник системи демократичних виборів в Україні // Б. Райковський, Ю. Донченко, С. Смолянніков // Вісник Центральної виборчої комісії. – № 1 (3). – 2006. – С. 94–98.
29. Рогожич А. Федералізм М. Грушевського: ідеали та реалії / А. Рогожич, В. Рум'янець // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 67–77.
30. Рубач М. Федеративные теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сб. ст. под ред. М. Покровского. – Москва. 1930. – С. 72–80.
31. Рум'янець В. Михайло Сергійович Грушевський – видатний український державний діяч (До 140-річчя від дня народження) / В. Рум'янець // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 78–86.
32. Рум'янець В. Четвертий Універсал Центральної Ради – спроба здобуття незалежності / В. Рум'янець // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 98–110.
33. Русова С. Два нових исследования по украиноведению / С. Русова // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12–18.
34. Сільваш О. Розвиток українськими та російськими юристами-міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.11 / О. Сіваш; нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – 19 с.
35. Смолин Г. Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні / Г. Смолин // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994) / Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 67–70.
36. Тельвак В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття: дис. ... докт. істор. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2009. – 521 с.
37. Тельвак В. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В. Тельвак; Держ. ком. арх. України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. – К., 2004. – 20 с.
38. Україна соборна: зб. наук. ст. вип. 2, ч. 1. – Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні / ред.: О. Ресент; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 415 с.
39. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–30.
40. Шевчук В. Академік Михайло Грушевський про державно-правову систему Київської Русі / В. Шевчук // Право і безпека. – № 5. – 2010. – С. 54–57.
41. Dr. Czeł [Frankiewicz Cz.]. *Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w świetle krytyki naukowej* / Czesław Frankiewicz. – Lublin, 1916. – 16 s.
42. Grabowski Tadeusz. *St. Rosya jako «opiekunka» Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.)* / Tadeusz Grabowski. – Kraków, 1916. – 48 s.